

УДК 316.334.3

ПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ ЯК СОЦІОЛОГІЧНЕ ПОНЯТТЯ

Кутирьова Віра Ігорівна - кандидат соціологічних наук, викладач кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Статья посвящена теоретической интерпретации понятия "политические ориентации", рассмотрению механизма их формирования и актуализации. Автор обращается к значительному теоретическому наследию отечественных и зарубежных социологов, анализируя политические ориентации в контексте их взаимосвязи с политической культурой, политическим сознанием, установками и др.. Особое внимание в рамках статьи уделяется рассмотрению факторов актуализации и реализации политических ориентаций в конкретных формах политического участия.

Ключевые слова: политические ориентации, ценностные ориентации, политическая культура, политическое сознание, политические установки, политическое поведение.

Стаття присвячена теоретичній інтерпретації поняття "політичні орієнтації" розгляду механізму їх формування та актуалізації. Автор звертається до значної теоретичної спадщини вітчизняних і зарубіжних соціологів, аналізуючи політичні орієнтації у контексті їх взаємозв'язку з політичною культурою, політичною свідомістю, установками та ін. Особлива увага в рамках статті приділяється розгляду чинників актуалізації і реалізації політичних орієнтацій у конкретних формах політичної участі.

Ключові слова: політичні орієнтації, ціннісні орієнтації, політична культура, політична свідомість, політичні установки, політична поведінка.

The article is devoted to theoretical interpretation of the concept "political orientations" and mechanism of their formation and actualization. The author applies to the great theoretical material of the native and foreign sociologists, analyzes political orientations in correlation with political culture, political consciousness etc. Much attention is paid to the considering the factors of political orientations' realising in the concrete forms of political participation.

Key words: political orientations, value orientations. political culture, political consciousness, political behavior.

Враховуючи актуальний соціально-політичний контекст пострадянських суспільств, у тому числі українського (модифікації взаємин громадян із владою, послаблення механізмів передачі громадянського досвіду попередніх поколінь, брак власно політичної практики "батьків" та інших суб'єктів політичної соціалізації), серед внутрішньо-особистісних характеристик, які визначають політичну позицію та політичну участь особистості або групи, на особливу увагу дослідників заслуговують політичні орієнтації. Адже саме ці феномени свідомості є найбільш артикульованими, такими, що динамічно змінюються та водночас виступають фактором і показником змін, що відбуваються у політичній сфері суспільства.

З точки зору можливостей дослідження, політичні орієнтації цікаві тим, що вони серед інших емпірично вимірюваних параметрів політичної свідомості близькі до деяких комплексних домінант, що визначають спрямованість політичного вибору і можливе волевиявлення і поведінку. Це змістовна компонента політичної свідомості, яка передбачає певний зовнішній (поведінковий) прояв.

Суттєвий внесок у науковий аналіз політичних орієнтацій зробили такі вітчизняні і російські дослідники, як Е.Баталов, І.Білоконь, Ф.Бурлацький, А.Воторопін, Д.Гавра, О.Галкін, Є.Головаха, О.Дженусов, Л.Зуєв, В.Матусевич, Л.Нагорна, А.Попов, Н.Соколов, Г.Циганенко, В.Цимбалістий, О.Шатілов та ін.. Вивченню політичних орієнтацій студентства присвятили свої роботи М.Білик, М.Дроздова, Т.Поснова, М.Хоменко та інші. Проте узагальнення наукових праць сучасних дослідників політичних орієнтацій свідчить про недостатній рівень концептуалізації даного феномену (його зведення до партійно-ідеологічних орієнтацій), відсутність аналізу його зв'язку з політичною культурою, політичною свідомістю, політичними установками, а також брак комплексних досліджень чинників та механізмів становлення та реалізації політичних орієнтацій. Розробка саме цих аспектів аналізу політичних орієнтацій визначає актуальність даної статті.

Тому метою роботи є визначення змісту поняття "політичні орієнтації" та механізму їх становлення та актуалізації. Досягнення цієї мети передбачає звернення до теоретичних інтерпретацій категорії "орієнтації" у роботах вітчизняних і закордонних соціологів, тим більше що свого часу радянські

вчені значну увагу приділяли вивченню даного концепту, підкреслюючи його значущу науково-дослідну цінність.

Так, Є. Подольська розглядає “ціннісні орієнтації” [1] як спрямованість уваги і дій особистості на досягнення певної цінності, що має актуальне значення. А. Тельнов трактує їх як напрямок діяльності особистості в конкретному середовищі для досягнення певної мети. При цьому він підкреслює, що за основу соціальної орієнтації особистості варто брати інтереси, які, у свою чергу, і визначають цілеспрямованість думок і дій, що відбивають матеріальні і духовні потреби людини.

Науково-дослідна цінність поняття "орієнтації" обумовлена такою характеристикою свідомості особистості, як здатність поєднувати три часових виміри – минуле, сьогодення і майбутнє. Це виявляється в інтегруванні в системі ціннісних орієнтацій особистості суспільно значимих цінностей як результату життєдіяльності минулих і сучасних поколінь, а також проектуванні індивідом своєї життєдіяльності на майбутнє.

У вітчизняній соціології достатньо поширеним є визначення соціальної орієнтації як усвідомлення свого місця в соціальній структурі суспільства, вибору майбутнього соціального стану, шляхів його досягнення і можливої надалі його зміни.

Сучасний український дослідник Слюсаревський Н. у своїй статті “Культурні орієнтації як об’єкт дослідження” розмірковує над поняттям “культурні орієнтації” і пропонує наступне його визначення: “Культурні орієнтації – спрямованість індивіда на певний культурний зміст (норми, цінності, смисли, символи), канали культури (кіно, театр, літературу тощо), види і форми культурної практики (діяльності з засвоєння культури)”. Відповідно до цього дослідник пропонує виділяти наступні складові орієнтації: змістовні (спрямованість на зміст); функціональні (спрямованість на канали культури); поведінкові (спрямованість на ті чи інші види й типи культурної діяльності). Цю типологію культурних орієнтацій цілком можливо застосувати і до політичних орієнтацій, виокремлюючи серед них ті, що спрямовані на певні політичні змісти – норми, цінності, символи; ті, що спрямовані на певні канали отримання і розкриття політичних змістів; ті, що орієнтують на ті чи інші види діяльності у політичному просторі.

Що стосується вивчення безпосередньо політичних орієнтацій, корисним уявляється звернення до дослідницького досвіду сучасних російських соціологів Д.Гаври і Н.Соколова [4], які вказують на два типи структурування політико-ідеологічного простору - змістовне і оціночне, що і визначає політичні орієнтації суб’єкта. Змістовне структурування - засвоєння політико-ідеологічного простору та його розчленування суб’єктом на підставі предметних критеріїв. Оціночне структурування здійснюється вслід за змістовним і може бути інтерпретованим як позиціонування у межах вісі відповідно до операціоналізованого конструкту і здійснення вибору на зразок – своє (близьке, те, що заслуговує підтримки, довіри) або чуже (вороже, небезпечне, марне). Саме на перетинанні двох координатних полів змістовного та оціночного структурування і виникає певна політична орієнтація.

У механізмі формування орієнтацій зазвичай вирізняють дві стадії, або фази. Перша – комунікативна взаємодія з простором реальних або віртуальних політичних дискурсів, структурування цього простору та ідентифікація реальних акторів політичного процесу, будь то інституції або персоналії. Умовно кажучи, це вибір системи координат або складання карти місцевості. Друга фаза – це позиціонування суб’єкта в рамках сформованої системи координат (остання за змістом може бути близькою або віддаленою від реального через особистісні аберації (відхилення)), пошук власного місця на складаній у першій фазі карті.

Об’єктом політичної орієнтації виступає явище, подія або процес зі світу політичного, що спроможне вступати до взаємодії з інтересами або цінностями суб’єкта. Принципово важливим для аналізу політичної орієнтації є характер об’єкта, а саме - його дуалізм. Як зазначають дослідники, з одного боку, об’єкт повинен нести у собі конструктивно-ціннісний зміст. З іншого, він обов’язково повинен містити характеристики суб’єкта політичної дії (політичної партії, політичного або державного діяча тощо). Таким чином, коли ми говоримо, наприклад, про ліві чи праві політичні орієнтації, насправді мова йде про перетинання двох типів орієнтацій – на “об’єкт-ідеологію” (V (value)-орієнтація) та “об’єкт-політичного актора” (A (actor)-орієнтація). В цьому сенсі поняття “політична орієнтація” певною мірою виявляється близьким за змістом поняттю “політична ідентифікація”, про яке ми детальніше поговоримо далі.

Подібне розуміння дуалізму орієнтації дає відповідь на питання про те, чому окремі ідеологічні структури, що ззовні володіють досить значним мобілізаційним потенціалом, насправді не перетворюються у реальні орієнтації. Причина може полягати в тому, що та чи інша ідея не є персоніфікованою в авторитетному акторі і, відповідно, навіть не входить до числа потенційних об’єктів політичних орієнтацій. Реальна орієнтація може виникнути тільки тоді, коли у зовнішньому по відношенню до свідомості суб’єкта політичному просторі співпали два феномени – деяка сукупність певним чином узгоджених ідеологічних констант і політичний актор, що їх персоніфікує.

Якщо казати про субстанціональну структуру політичної орієнтації, то можна виокремити в ній (орієнтації) раціональну, емоційну і вольову складові. Різні як за об'єктом, так і за структурою, орієнтації мають різне співвідношення когнітивних, афективних і мотиваційних компонентів. Розуміння субстанціональної структурності політичної орієнтації дає підстави для проведення розмежувальних ліній між такими феноменами, як "політична орієнтація", "політичне уподобання" та "політична позиція". Так, політичні уподобання (або преференції) відрізняються від політичних орієнтацій більш яскраво вираженою вольовою компонентою (інакше кажучи, компонентою готовності до дії відповідно до політичних уподобань). Політична позиція має ще більш інтенсивну вольову компоненту і на відміну від уподобання може розглядатися як духовно-практичне утворення, "місток", яким суб'єкт перебирається зі світу образів і орієнтацій до світу політичних дій. Якщо скористатися географічною аналогією, формування орієнтації – це визначення суб'єктом своїх координат на політичній карті, формування уподобань – вибір маршруту проходження, а формування позиції – це вже покупка білета і пакування валіз до подорожі.

Слід також розділяти поняття "орієнтація" і "установка". Установка конкретно предметна, тобто спрямована на визначений об'єкт, причому в даній конкретній ситуації. Як відзначає соціолог Н.С. Мінаєва, змістом установки є модель майбутньої дії, що поєднує в собі мету і засоби досягнення. Установка – це міцна позиція особистості в конкретній ситуації, тоді як орієнтація – загальні прагнення суб'єкта, спрямовані на ті чи інші види соціальних цінностей. Установка безпосередньо переходить в активну діяльність, вона означає наявність безпосередньої готовності діяти відповідно до оцінки, вимагає наявності ситуації задоволення. Орієнтація лише свідчить про ставлення індивіда до того чи іншого явища як значущого, але не обов'язково реалізується в діяльності безпосередньо. Між тим, поняття орієнтації і установки тісно пов'язані один з одним, адже відбивають спрямованість дій індивіда. Невипадково сучасні українські дослідники Є.Р. Боринштейн і А.А. Кавалеров [3], звертаючись до дослідницької практики вживання поняття "ціннісні орієнтації", визначають його як вибіркове ставлення людини до матеріальних і духовних цінностей, що залежить і в той же час визначає установки цього ставлення, мотиви діяльності, характер поведінки, переконання особистості (групи, суспільства в цілому).

Цікавою з точки зору розуміння концепту політичних орієнтацій є теорія політичної культури, запропонована російським дослідником О.Шатіловим [5], який пропонує викормлювати у політичній культурі дві складові – базову соціальну онтологію і ціннісні орієнтації. Саме їх "нерівноважність" пояснює "нерівноважність" і "асинхронність" трансформації політичної культури. Ціннісні орієнтації, що мають, скоріше, емоційний, аніж світоглядний, характер, є досить гнучкими і здатні піддаватися трансформації в результаті різноманітного впливу зовнішнього середовища – соціальних, економічних, релігійних, політичних чинників. Онтологія ж набагато більш статична і рідко піддається істотним змінам.

Дана теорія є однією з дослідницьких спроб відповісти на запитання: яким чином співвідносяться поняття "політичні орієнтації" і "політична культура"? Звертаючись до цього питання, не можна обминути увагою такі поняття, як "політична поведінка" і "політична свідомість". Зазвичай політичну культуру розглядають як феномен, що поєднує політичну свідомість і політичну поведінку, тоді як політичні орієнтації – як складову політичної свідомості, що спрямовує (орієнтує) на певну політичну поведінку, обумовлює вибір тієї чи іншої її форми, але за певних обставин може і не знаходити свого втілення у реальності. Тим не менш, політичні орієнтації виступають тією ланкою, що поєднує політичну свідомість і політичну поведінку. Актуальність використання цього поняття обумовлена і тим, що сьогодні, в умовах інтенсивних змін і соціального розмаїття важко казати про наявність певної сформованої політичної культури, що є, скоріше, ідеальною моделлю, ніж реальним соціальним феноменом. На відміну від політичної культури, політичні орієнтації більш чітко ідентифікуються, виявляючись у тих чи інших діях особистості, піддаються вимірюванню, що дозволяє зафіксувати їх динаміку.

Інша дискусійна проблема – визначення меж політичної культури. Засновники теорії політичної культури Г. Алмонд і С. Верба бачили в ній сукупність психологічних орієнтацій людей стосовно політичних об'єктів (що деякими критично налаштованими дослідниками трактувалося як певне обмеження політичної культури сферою політичної свідомості і політичної психології). Згодом подібні погляди розвивали Л.Пай і Д.Дивайн, а серед російських учених – Ф.Бурлацький і О.Галкін, що наполягали на тім, що "включення політичної поведінки в політичну культуру несумісно з логікою дослідження і може привести до неприпустимої переоцінки впливу політичної культури і недооцінки значення інших факторів, що формують політичну поведінку" [8].

Активно обговорювалося в науковій літературі і питання про динаміку політичної культури, можливості її модернізації і реформування. З новою силою дискусія спалахнула після розпаду

комуністичних режимів у СРСР і країнах Східної Європи і спроб демократичної влади прищепити цим суспільствам ліберальні цінності. У той час більшість фахівців вірила в можливість швидко і радикально змінити політичну культуру пострадянських суспільств. Визнавалось, що домінуюча у суспільстві політична культура під час історичного розвитку пристосовується до соціальних інтересів і переживає певні зміни. Однак підкреслювалось і те, що колишня культура сформувалася на вітчизняному ґрунті давно й аж ніяк не стала історією, оскільки має не тільки міцні традиції, але і зберігає досить серйозну базу для свого відтворення.

Коли стало ясно, що реформи в економічній і інституціональній сферах не дають бажаного результату без відповідної трансформації національного менталітету, почали лунаєти голоси на користь більш помірної точки зору. Зараз поширення набуває погляд на політичну культуру як на найбільш консервативний елемент політичної системи, який тяжко піддається реформуванню. Як влучно зауважують російські дослідники М. Бірюков і В. Сергєєв, політична культура “спрацьовує настільки “безвідмовно” не тому, що вона адекватна існуючій ситуації, а тому, що ніякої альтернативи їй немає: інші способи розуміння і поведінки просто невідомі”. Дослідники відзначають присутність у політичній культурі низки констант. Але тоді виникають питання: чи свідчать ці риси політичної культури про її нединамічність, а якщо ні, які її елементи піддаються змінам. Саме для того, щоб відповісти на це запитання, ми зветамось для аналізу політичних орієнтацій як складових свідомості, яким властива певна динаміка, здатність змінюватися під впливом стійких процесів і ситуативних чинників.

Спираючись на висновки, отримані дослідниками ціннісних орієнтацій (У. Томас, Ф. Знанецький, Т. Парсонс, К. Клакхон, А. Орум, Р. Кохен, Р. Гесс, Дж. Торней, Дж. Лопреато, В. Ядов, А. Здравомислов, В. Ольшанський, В. Бакіров, Є. Подольська, Л. Сокурянська, А. Тельнов [2, С. 118]), можна говорити про розвинуті, стійкі, несуперечливі орієнтації, і навпаки, хитливі, нерозвинені, суперечливі. Стійкі, глибоко усвідомлені орієнтації здійснюють регулюючий, мотивуючий вплив на особистість навіть у тому випадку, якщо з якихось причин нею не досягнуті поставлені життєві цілі. Ціннісні орієнтації в даній ситуації спонукають особистість шукати можливості досягнення поставлених цілей, переборюючи наявні перешкоди. У іншому випадку, коли ціннісні орієнтації розпливчасті, вступають у протиріччя з життєвими перспективами, часто змінюються, тобто є хитливими, настає конфлікт ціннісних орієнтацій, що, у свою чергу, обумовлює невизначеність життєвих цілей і життєвого вибору індивіда. Доцільним представляється застосування цих висновків і щодо політичної сфери. Так, хитливі, суперечливі орієнтації в політичному полі обумовлюють невизначеність політичного вибору індивіда, будь-то вибір конкретного політичного лідера, партії або форми політичної участі.

Однією з найбільш відомих спроб дослідити особливості трансформацій ціннісних орієнтацій, в тому числі у царині політики, як у розвинутих європейських суспільствах, так і у країнах, що розвиваються, є проект вивчення ціннісних орієнтацій, реалізований під керівництвом американського дослідника Р. Інглехарта. Автор висунув дві центральні гіпотези. По-перше, індивідуальні пріоритети і цінності відбивають соціально-економічний контекст: індивід оцінює як більш важливе те, в чому він відчуває нестачу. По-друге, взаємозв'язок соціально-економічних умов і ціннісних орієнтацій людей не є миттєвим, а передбачає істотний проміжок часу, або лаг. Базові цінності індивіда значною мірою відображають умови, що превалюють в юнацькому віці.

В результаті перевірки гіпотез на основі порівняльного аналізу репрезентативних масивів він зробив наступний висновок: відсутність серйозних потрясінь у західному суспільстві після 1945 року і безпрецедентне зростання добробуту вплинули на цінності людей. Післявоєнні покоління менше в порівнянні зі старшими віковими групами, що пережили другу світову війну, акцентували увагу на цінностях економічної і фізичної безпеки, а пріоритет надавали таким цінностям, як потреба в спілкуванні і якості навколишнього середовища.

На думку Р. Інглехарта, саме матеріальний добробут післявоєнних часів призвів до зрушень ціннісних орієнтацій значних мас населення [6]. На зміну колишнім, “матеріалістичним” цінностям (“підтримувати порядок у державі”, “боротися проти зростання цін”, “підтримувати високий рівень економічного росту”, “забезпечувати країні надійну оборону”, “підтримувати стабільну економіку”, “боротися зі злочинністю” тощо) приходять нові, “постматеріалістичні” (“надати людям можливість більшої участі у рішеннях уряду”, “захистити свободу слова”, “надати людям можливість більшої участі у прийнятті рішень на роботі і за місцем проживання”, “спробувати зробити міста і селища кращими”, “прагнути до більш дружельюбного, менш безособового суспільства”, “прагнути до суспільства, де ідеї мають більше значення, аніж гроші” тощо).

Виникнення постматеріальних цінностей пов'язується з проблематикою демократизації у двох аспектах. По-перше, головним провідником нових цінностей у політиці стали так звані альтернативні рухи (екологічні, феміністські та ін.). Вони прагнули створення нової політичної культури, заснованої не на поняттях “влада”, “ієрархія”, “право”, а на поняттях “турбота”, “пацифізм”, “екологічна мудрість” тощо. Часто їхня діяльність призводила до зіткнень з існуючими економічними групами інтересів – промисловими лоббі та профсоюзами, що зокрема обумовило розвиток політичного протистояння у передових індустріальних демократичних країнах.

По-друге, окрім висування альтернативних цілей суспільства “постматеріалісти” намагалися змінити політичний стиль в умовах демократії. Мова йде про зміну видів політичної дії громадян, виникнення нетрадиційних форм політичної дії (наприклад, протесту), створення консультативних груп із числа пересічних громадян, впровадження референдумів та інших форм прямої демократії у протипагу представницькій.

Таким чином, зрушення від цінностей модерну до цінностей постмодерну призвело до поступової трансформації або розпаду ключових інститутів індустріального суспільства. У політичній площині з розповсюдженням цінностей постмодерну слабшає повага до влади і зміцнюється акцент на участі і самовираженні. Ці дві тенденції сприяють: в авторитарних суспільствах – демократизації, а в суспільствах, що вже є демократичними, - розвитку демократії у напрямку більш розвинутої участі громадян у вирішенні конкретних проблем суспільства. Якщо в аграрних суспільствах політична участь була справою привілейованої меншості, в індустріальному суспільстві мобілізацію мас здійснювали організовані, керовані елітами політичні партії, то у суспільстві постмодерну акцент переміщується з голосування до все більш активних і більш проблемно-специфікованих форм масової участі. До того ж це супроводжується зниженням значення масових партій традиційного типу, а також ступеню довіри інститутам влади. Зростаючий сегмент населення починає у свободі вираження і політичній участі вбачати дещо більше, аніж просто можливий засіб досягнення економічної безпеки.

У суспільствах промислово розвинутих країн “економіка, зберігаючи своє значення, перестає бути критично важливим фактором. Мотивації престижу і самореалізації висуваються на перший план. Оскільки і престиж, і самореалізація знаходять зміст у культурному контексті, фактори культури починають сильніше впливати на поведінку людини” [7, р. 432]. Зазначимо, що вчений чітко розмежовує політичну і соціальну культуру. На його думку, політична культура (застосування у політиці певних правил) є суб'єктивною, але соціальна культура (культурні цінності і соціальні аттїтуди) об'єктивна за своїм походженням. Політичні правила люди здатні створювати самостійно і свідомо, однак їхнє життя в суспільстві залежить від ціннісних орієнтирів, які, у свою чергу, підкоряються логіці економічного і технологічного розвитку.

За Інглехартом, щоб бути здатним самому створювати політичні правила, потрібно бути досить підготовленим в інтелектуальному плані, мати високий рівень освіти і навички політичної поведінки, володіти інформацією, цікавитися політичними питаннями. Усе це разом забезпечує високий рівень когнітивної мобілізації, доступної не кожному. Але, щоб вийти на нього у загальнонаціональному масштабі, економічно розвинутій країні потрібні принаймні кілька десятиліть процвітання у сполученні з відносно ефективною і стабільною політичною системою. Саме вони і допомагають сформувати сильну громадянську культуру, яку Інглехарт визначає як набір об'єктивно обумовлених соціальних установок [7, р. 23]. До числа таких він відносить високий рівень задоволеності власним життям, міжособистісну довіру, терпимість і інші установки, у більшості випадків егалітарні за культурним змістом.

Концепція Р. Інглехарта сьогодні залишається однією з авторитетніших у поясненні феномену ціннісних трансформацій і може бути використана як для аналізу розбіжностей у ціннісних орієнтаціях різних поколінь пострадянських суспільств, так і для аналізу орієнтацій молоді у царині політики.

Цінними з дослідницької точки зору є теоретичні розробки щодо механізму актуалізації політичних орієнтацій, що пропонуються російськими дослідниками Ф.Бурлацьким та О.Галкіним. [8]. Вони вирізняють цілу низку обставин, які сприяють або, навпаки, перешкоджають перетворенню орієнтацій у політичну поведінку. Насамперед, це ступінь свободи дії, що, у свою чергу, значною мірою залежить від інституціональної системи, яка формує канали політичної поведінки. Інституціональні системи розрізняються за ступенем безпеки, яка гарантується особистості, наявністю (або відсутністю) можливості діяти, не витрачаючи на це невиправдано значних зусиль, впевненості в адекватності розпочатої справи та можливому її результату. Ступінь свободи дій визначається також характером економічних відносин. Навіть за наявності інституціональної системи, яка перешкоджає реалізації

орієнтацій у політичних діях, вони можуть здійснитися, насамперед, за умови певної економічної незалежності індивіда. У протилежному випадку така дія може виражати орієнтацію не стільки самого індивіда, скільки тих, від кого він залежить матеріально. Цілком природно, що вплив економічних факторів на політичну поведінку не зводиться до звичайного примусу шляхом матеріальних санкцій. Тут мова йде про використання цілого ряду непрямих дій, що примушують: від надання дійсних або уявних привілеїв індивіду (або групі) до використання матеріального багатства для створення атмосфери, при якій визначений тип дій стає обов'язковим [8, С. 262-263].

Перетворення орієнтації у політичну дію, як і формування самої орієнтації, відбувається у конкретній ситуації. За відповідних обставин їхній вплив на цей процес може виявитися визначальним. Так, за умов несприятливої зовнішньополітичної ситуації негативне ставлення соціальних груп до політичних інститутів і політичної системи в цілому може не перетворитися в дію (або знайти вираження в діях меншої рішучості й ефективності) через побоювання завдати шкоди безпеці державної єдності перед зовнішньою загрозою. У свою чергу, реалізація орієнтацій у політичних діях в одній державі може створити психологічне поле, яке визначає перехід аналогічних політичних орієнтацій у фазу дій у сусідніх державах. І тоді зростає імовірність виникнення ситуації революційного характеру. Спрацьовування даного механізму можна було помітити на прикладі відомих процесів в Україні, коли події “помаранчевої революції” отримали резонанс у сусідніх країнах у вигляді масових політичних акцій протесту.

Описаний дослідниками шлях – від об'єктивних умов існування через політичну орієнтацію до дії – найбільш типовий для соціально осмисленої мотиваційної форми. Саме при такій формі політична орієнтація дозріває як результат дії системи потреб, соціальних очікувань, ціннісних орієнтацій, соціальних ролей, усвідомлення власних інтересів, оцінки ситуації і запропонованих можливостей, а поведінка виступає як безпосередній наслідок реалізації цієї орієнтації.

Меншою мірою посередницька роль політичної орієнтації простежується у традиційно мотивованій поведінці. У даному випадку саме ця орієнтація вкрай нерозвинена. Нерідко вона зводиться до запозичення деяких готових установок, орієнтованих на кілька гіпотетичних явищ і процесів. Функція такої орієнтації звичайно обмежується запрограмованою реакцією на ті або інші зовнішні імпульси. При афективно мотивованій політичній дії посередницька роль орієнтацій можлива, але не обов'язкова. Це, безумовно, не означає, що індивід, здійснюючи афективно мотивовані вчинки, взагалі не має політичних орієнтацій. Їх повна відсутність передбачає абсолютне виключення із політичної системи, що зустрічається вкрай рідко. Тобто при афективно мотивованій дії орієнтація, навіть якщо вона має явно виражену форму, часто не визначає характеру політичної дії: остання може бути здійснена і всупереч їй.

У гострих кризових ситуаціях у політичній дії, причому в їх найбільш радикальні форми, нерідко стихійно втягуються масові групи, орієнтація яких сама по собі не визначає їхньої участі в подібних акціях. У стабільних умовах такі випадки зустрічаються рідше, однак теж не виключені. Внаслідок цього порядок залежності змінюється. Політичні орієнтації не тільки перестають бути чинником, що формує і змінює поведінку, але і самі змінюються під її впливом. Іншими словами, поведінка, викликана об'єктивними умовами існування, починає формувати і видозмінювати політичні орієнтації. У свою чергу, модифіковані орієнтації індивідів впливають на поведінку, що їх викликала, підкріплюючи її новими імпульсами. В описаних випадках прямий перехід від об'єктивних умов існування до політичних дій обумовлений емоційною реакцією індивіда (або групи) на визначені події або ситуацію, викликані цими умовами.

Ф.Бурлацький і О.Галкін підкреслюють, і ми дозволимо собі з ними погодитися, що політична поведінка – це насамперед колективна поведінка, адже вона може бути реалізованою передусім завдяки певним спільним зусиллям. Водночас така поведінка не може бути зведена лише до суми незалежних дій індивідів, що нібито автономно реалізують свій підхід до проблеми. Ця поведінка являє собою нову якість, а це обумовлює необхідність розгляду кожної політичної дії крізь призму групових впливів не тільки на стадії формування політичної орієнтації, але і на стадії власне поведінки.

За певних умов (політичної гомогенності, високої інтенсивності впливу тощо) груповий вплив може нав'язати індивіду або сукупності індивідів поведінку, що не випливає зі сформованих у них політичних орієнтацій, а іноді навіть суперечить їм. У цьому випадку участь у колективній політичній дії найчастіше модифікує колишні політичні орієнтації, які вже в зміненій формі позначаються на поведінці. При цьому, може існувати певний кореляційний зв'язок: чим більш масовою є групова політична поведінка, тим сильніше її перетворюючий вплив на систему орієнтацій. Тому даний процес чіткіше за все простежується під час масових політичних рухів, особливо революційного характеру.

Ф.Бурлацький і О.Галкін акцентують увагу і на так званій паталогічній формі групового впливу на політичну поведінку індивідів, якою небезпідставно вважається феномен натовпу. Специфічні обставини його виникнення, відсутність структурованості, внутрішня неоднорідність, піддатливість впливам не стільки об'єктивних умов існування, скільки випадкових моментів надають поведінці (у тому числі і політичній) натовпу ірраціонального характеру. Звідси – особливе значення, що має для поведінки натовпу феномен харизматичної особистості, підвищена його сугестивність, властиві йому колективні галюцинації, спалахи шаленства або сліпої покірності, нетерплячість і мінливість. Якщо у соціальній групі індивід знаходиться під суспільним контролем і порівнює свої дії з ним, у натовпі через його випадковість, тимчасовість, неорганізованість і неструктурованість такий контроль відсутній. В окремих індивідів виникає відчуття всюдозволеності. У результаті витісняються продиктовані суспільством норми поведінки, негативні наслідки цього явища немов мультиплікуються колективним психічним полем, а вирівнювання загального рівня поведінки відбувається по самих крайніх його формах.

У реальному житті, безумовно, не існує ідеальних моделей формування політичної поведінки – через політичні орієнтації або повз них, але у будь-якому варіанті такого формування присутні і посередницька роль політичних орієнтацій, і прямі імпульси, що йдуть від об'єктивних умов існування до поведінкових характеристик. Відповідно, значення різних моделей буває різним: від домінування посередницьких функцій політичних орієнтацій за умов соціально осмисленого типу поведінки до їхньої мінімізації при афективному типі поведінки або у випадку переваги групових впливів.

Література:

1. Подольская Е.А. Ценностные ориентации и проблема активности личности. – Харьков: Основа, 1991. – 164 с.
2. Сокурская Л.Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. – Харьков: Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, 2006. – 576 с.
3. Борінштейн Є.Р., Кавалеров А.А. Особистість: її мовні ціннісні орієнтації: Монографія. – Одеса: Астропринт, 2001. – 168 с.
4. Гавра Д.П., Соколов Н.В. Исследование политических ориентаций // Социс. – 1999. - №1. – С. 66-77.
5. Шатилов А. Постсоветские подходы к изучению политической культуры // Pto et Contra. Том 7. - №3, лето 2002. – С. 183-193.
6. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Полис. – 1996. - №4.
7. Inglehart R. Culture Shifts in Advanced Industrial Society. Princeton. 1990. – 432 p.
8. Бурлацкий Ф.М., Галкин А.А. Современный Левиафан: Очерки политической социологии капитализма. – М., 1985. – 199 с.

© В. І. Кутирьова, 2009